

Inkluzja społeczna dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną na przykładzie wsparcia społecznego

Streszczenie

Inkluzja społeczna osób z niepełnosprawnością intelektualną wydaje się być wyzwaniem dla współczesności. Dzieci ze specjalnymi potrzebami mają zagwarantowaną opiekę już od momentu wykrycia niepełnosprawności, a oferowana im pomoc obejmuje wsparcie edukacyjno-terapeutyczne do czasu zakończenia obowiązków nauki. Jednak osoby kończące edukację i wchodzące w dorosłość nie zawsze mogą liczyć na pełne wsparcie i włączenie w społeczność lokalną, szczególnie w zakresie wykonywania zadań społeczno-zawodowych. W niniejszym artykule poruszono kwestię inkluzji społecznej dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz zwrócono uwagę na znaczenie wsparcia społecznego dla ich aktywizacji zawodowej i społecznej.

Słowa kluczowe: inkluzja społeczna, niepełnosprawność intelektualna, zachowania przystosowawcze, umiejętności życiowe, wsparcie społeczne, pomoc instytucjonalna i pozarządowa

Social Inclusion of Adults with Intellectual Disabilities on the Example of Social Support

Summary

It seems that social inclusion for mentally handicapped people is one of challenges for modern society. Handicapped children can count on protection from the moment of diagnosis. They are provided with education and therapy until the end of compulsory education. However, once they finish their schools and begin adult life they are often not included in the local society particularly in terms of performing the socio-professional tasks. The article talks about the social inclusion of mentally handicapped adult people. Moreover it has been emphasised that the social support is significant for professional and social elicitation.

Keywords: social inclusion, mental handicap, accommodative behaviour, life skills, social support, non-governmental and institutional help

Wstęp

Współczesny, szybko rozwijający się świat wpływa na zmianę nastawienia społeczeństwa wobec niepełnosprawności. Wiedza i doświadczenia otoczenia związane z funkcjonowaniem tych ludzi w różnych sytuacjach codziennych, pozwalają opracowywać wielostronną pomoc w zapewnieniu im optymalnego życia zgodnie z ich możliwościami. System oddziaływań edukacyjnych, w swych zamierzeniach, pozwala na wyposażenie dzieci z niepełnosprawnością intelektualną w kompetencje pozwalające im lepiej radzić sobie z wyzwaniami życia dorosłego, a realizowane różnorodne programy specjalistycznego wsparcia mają im pomagać w osiąganiu jak największej samodzielności i niezależności. Podkreślana jest ich indywidualność oraz są rozpoznawane i rozwijane umiejętności komunikacyjne, dzięki którym mogą nawiązywać relacje z innymi i lepiej radzić sobie w rolach społecznych. Jednak analizując przeprowadzone w tym zakresie badania można wnioskować, że jednostki te po zakończeniu edukacji nie zawsze mogą liczyć na optymalne wsparcie. Oferowana przez środowisko pomoc nie do końca uwzględnia ich indywidualne możliwości i zaspakaja potrzeby. Również potencjał i umiejętności zdobyte przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną podczas wielu lat edukacji nie są doskonalone na kolejnych etapach ich życia a oni sami nie zawsze zaangażowani w życie społeczne.

W niniejszym artykule o charakterze przeglądowo-teoretycznym podjęto rozważania na temat przygotowania osób z niepełnosprawnością intelektualną do dorosłości oraz zakresu i możliwości ich społecznego wsparcia. Poruszono kwestię inkluzji społecznej tej grupy oraz rolę środowiska we włączaniu tych jednostek w życie danej grupy. Podkreślono znaczenie zachowań przystosowawczych i umiejętności życiowych w funkcjonowaniu codziennym osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz dokonano przeglądu wsparcia oferowanego przez środowisko, które wpływa na aktywność społeczno-zawodową tych jednostek w środowisku lokalnym.

Inkluzja społeczna osób z niepełnosprawnością

Inkluzja społeczna nie jest terminem nowym, jednak w ostatnim czasie jest coraz częściej stosowany, szczególnie w odniesieniu do osób dotkniętych niepełnosprawnością.

Inkluzja społeczna jest rozumiana jako włączenie do społeczeństwa osób zagrożonych wykluczeniem społecznym (ekskluzją), poprzez stwarzanie im szans i możliwości uzyskania zasobów potrzebnych do funkcjonowania w życiu społecznym¹. Włączanie społeczne, jak podkreśla Władysław Dykciak, jest to

¹ Por. B. Szatur-Jaworowska, *Uwagi o ekskluzji i inkluzji na przykładzie polityki społecznej wobec osób starszych*, [w:] *Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań*, red. J. Grotowska-Leder, K. Faliszek, Toruń, Wydawnictwo AKAPIT-DTP, 2005, s. 63-72

aktywny udział jednostki w życiu społeczeństwa. Oznacza ono równość szans, dostęp do życia społecznego i kulturalnego, udział w podejmowaniu decyzji, które człowieka dotyczą, dokonywanie samodzielnych wyborów, kontakty i relacje z innymi ludźmi, możliwość płatnej pracy, dochodzenie swoich praw². Jest to, zdaniem Piotra Brody-Wysockiego, zbiór koniecznych i pozytywnych działań, związanych z zaangażowaniem obywatelskim. Są to nie tylko działania odnoszące się do integracji osób, ale również ich „równy dostęp do partycypacji w indywidualnych i kolektywnych szansach życiowych”³. Odnosząc się do równości szans życiowych, Kerstin Ziemen dodaje, że inkluzja to pokonanie nierówności społecznych, separacji i marginalizacji. Można zgodzić się z jej poglądem, że o inkluzji można mówić wówczas, gdy wszyscy ludzie są postrzegani i doceniani w swojej różnorodności, ze swoimi możliwościami i zwyczajami⁴. Również Jo Jerg poruszając kwestię inkluzji społecznej, akcentuje zasadę równości szans, jednocześnie zaznaczając, że jest też ona ważnym elementem kultury społecznej i kultury codziennej każdego człowieka. Istotą inkluzji społecznej, jego zdaniem, nie może być jednak szczególna koncentracja tylko na wybranych osobach, ponieważ w ten sposób tworzy się podziały, ale konieczna jest zmiana nastawienia wobec grupy, gdyż to zapobiega wykluczeniu społecznemu⁵.

Włączenie społeczne jednostek z niepełnosprawnością intelektualną utrudniają naznaczające i marginalizujące postawy otoczenia⁶ oraz dystans społeczny wobec tych osób, wynikający najczęściej z braku (1) bezpośrednich kontaktów i doświadczeń oraz (2) wystarczających informacji o inności⁷. Pomimo rozwoju nauki i świadomości społecznej, mają miejsce sytuacje nieprzychylnie wobec osób, które inaczej funkcjonują. Niestety nadal zdarza się, że posiadanie przez człowieka cechy w wyglądzie lub w zachowaniu, determinuje jego postrzeganie przez otoczenie. Osoba „napiętnowana” nie ma możliwości ukazania swoich mocnych

² Por. W. Dykeik, *Wykluczanie, dyskryminacja i marginalizacja godności oraz praw osób z głębszą i złożoną niepełnosprawnością jako problem społeczny i pedagogiczny*, [w:] *Współczesne problemy pedagogiki specjalnej*, red. U. Bartnikowska, Cz. Kosakowski, A. Krause, Olsztyn, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2008, s. 33–38

³ Cyt. P. Broda-Wysocki, *Wykluczenie i inkluzja społeczna. Paradygmaty i próby definicji*, Warszawa, Wydawnictwo IPiSS, 2012, s. 66

⁴ Por. K. Ziemen, *Inklusion*, http://www.inklusion-lexikon.de/Inklusion_Ziemen.pdf, [dostęp z dnia: 12.07.2017]

⁵ Por. J. Jerg, *Inklusion beginnt in den Kopfen*, <http://www.dw.com/de/jo-jerg-inklusion-beginnt-in-den-k%C3%B6pfen/a-17085393>, [dostęp z dnia: 12.07.2017]

⁶ Por. Z. Janiszewska-Nieścioruk, *Wprowadzenie*, [w:] *Edukacja integracyjna i włączająca w doświadczeniach pedagogów i nauczycieli*, red. Z. Janiszewska-Nieścioruk, Zielona Góra, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2012, s. 7

⁷ Por. A. Korzon, *Mity i stereotypy myślowe o niepełnosprawnych intelektualnie w środowisku społecznym*, [w:] *Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną. Wybrane problemy społecznego funkcjonowania oraz rehabilitacji osób z niepełnosprawnością intelektualną*, red. Z. Janiszewska-Nieścioruk, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2004, s. 27

stron, gdyż inni nie dostrzegają jej atrybutów⁸. Przeszkodą są nadal istniejące stereotypy w myśleniu o osobach niepełnosprawnych, jako jednostkach słabych i wymagających stałej pomocy⁹. Takie poglądy powodują, że otoczenie społeczne, najczęściej niezgodnie ze stanem faktycznym, przypisuje ludziom z niepełnosprawnością określone cechy, zachowania i właściwości, zachowując do nich pewną rezerwę¹⁰. Niezbędne jest więc dostarczanie społeczeństwu informacji na temat niepełnosprawności i wychowywanie w duchu tolerancji wobec inności¹¹ oraz stwarzanie okazji do bezpośrednich kontaktów z tymi osobami. Kluczowe jest uwrażliwianie otoczenia na potrzeby tej grupy, podejmowanie różnorodnych działań na ich rzecz oraz ukazywanie osób niepełnosprawnych jako pełnoprawnych członków społeczeństwa¹². Niemniej ważne jest to, aby również same osoby niepełnosprawne były angażowane w życie społeczności lokalnej i aktywnie uczestniczyły w życiu środowiska, w którym żyją. Wykluczenie społeczne, zdaniem Jarosława Bąbki, najczęściej dotyka osoby z niepełnosprawnością, gdyż są one zaliczane do kategorii osób zagrożonych marginalizacją i izolacją¹³. Należy jak najwcześniej podjąć działania sprzyjające inkluzji społecznej, poprzez między innymi inicjowanie oraz organizowanie sytuacji sprzyjających poznawaniu przez otoczenie osób niepełnosprawnych i dających okazję do współpracy. Trzeba jednocześnie tym jednostkom stwarzać możliwości społecznego zaangażowania i doświadczania uczestnictwa we współdziałaniu, współodpowiedzialności i nabywaniu kompetencji społecznych¹⁴. O inkluzji, zdaniem Piotra Gindricha, możemy jednak mówić tylko wtedy, gdy osoby z niepełnosprawnością nie tylko nie są marginalizowane i dyskryminowane, ale gdy podkreślana jest ich podmiotowość i własna sprawczość oraz gdy są angażowane do współpracy i traktowane jako

⁸ Por. A. Kotlarska-Michalska, *Człowiek niepełnosprawny jako „inny” w ujęciu koncepcji socjologicznych i w świetle badań społeczno-psychologicznych*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 1999, Nr XI, s. 87–88

⁹ Por. J. Bąbka, *Stereotyp dziecka niepełnosprawnego a kompetencje nauczyciela realizującego edukację integracyjną*, [w:] *W poszukiwaniu wyznaczników kompetencji nauczyciela XXI wieku*, red. E. Koziół, E. Kobyłecka, Zielona Góra, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2002, s. 295

¹⁰ Por. A. Korzon, *Mity i stereotypy myślowe o niepełnosprawnych intelektualnie w środowisku społecznym...*, s. 27

¹¹ Por. R. Kościelak, *Funkcjonowanie psychospołeczne osób niepełnosprawnych umysłowo*, Warszawa, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1996, s. 23

¹² Por. B. Wołoskiuk, *Integracja osób z niepełnosprawnością – możliwości i bariery*, „Rozprawy Społeczne” 2013, Nr 1 (VII), s. 69–78

¹³ Por. J. Bąbka, *W poszukiwaniu strategii edukacyjnej przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu osób z niepełnosprawnością*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej” 2014, Nr 4, s. 87–104

¹⁴ Por. J. Bąbka, *Zachowania kooperacyjne w sytuacjach zadaniowych u młodzieży w okresie wczesnej adolescencji. Analiza porównawcza młodzieży pełnosprawnej i z różnymi ograniczeniami sprawności*, Zielona Góra, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2012, s. 254

partnerzy¹⁵. Możemy więc przyjąć, że istotą inkluzji społecznej tych jednostek jest ich jak najpełniejsze uczestnictwo w życiu społecznym.

Inkluzja społeczna osób z niepełnosprawnością intelektualną powinna stanowić ważny obszar funkcjonowania społeczności lokalnej, której są częścią i z której się wywodzą. Mówiąc o społeczności lokalnej należy podkreślić, że jest to zbiorowość ludzi, którą łączą między innymi: środowisko (najbliższe otoczenie), kultura, tradycje, przywiązanie, sąsiedztwo, miejscowa przyroda i tzw. patriotyzm lokalny. To w tej zbiorowości kształtuje się tożsamość jednostek i grup społecznych¹⁶. W środowisku lokalnym dochodzi do kontaktów bezpośrednich, poprzez które tworzą się więzi międzyludzkie oraz aktywność społeczno-zawodowa osób, w tym również z grupy ryzyka wykluczenia¹⁷. Najbliższe otoczenie jest więc miejscem, warunkującym społeczne włączenie osób z niepełnosprawnością intelektualną. Inkluzja społeczna tej grupy osób, jak podkreśla Georg Feuser, może mieć miejsce w społeczności otwartej, natomiast w społeczności zamkniętej jest utrudniona lub pozorna¹⁸. Otwarte środowisko społeczne, zdaniem Joanny Głodkowskiej, zapewnia osobom niepełnosprawnym możliwość „spełniania zadań rozwojowych, funkcjonowania w większej społeczności i poczucia przynależności do niej”¹⁹. O społeczności otwartej możemy mówić wówczas, gdy podejmuje ona konkretne działania związane z pomocą i aktywizacją osób niepełnosprawnych. Kluczowe jest jednak nie tyle deklarowanie przez społeczność działań służących inkluzji społecznej, ale faktyczne wsparcie kierowane nie tylko do dzieci, ale również do dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną, uwzględniające również ich zdanie i opinie. Wsparcie społeczne jest ważnym elementem włączania tych ludzi w życie lokalnej wspólnoty.

Osoba z niepełnosprawnością intelektualną w życiu dorosłym

Dorosłość jest etapem życia, w który wchodzi człowiek z dojrzałością społeczną, wyrażającą się w zdolności do odpowiedzialnego podejmowania nowych ról społecznych związanych z aktywnością rodzinną, podejmowaniem i roz-

¹⁵ Por. P. Gindrich, *Od ekskluzji do inkluzji osób z niepełnosprawnościami – edukacja włączająca szansą na lepsze jutro?*, <http://pedagogikaspecjalna.tripod.com/notes/fromexclusiononto-inclusion.html>, [dostęp z dnia: 20.09.2017]

¹⁶ Por. W. Theiss, *Mała ojczyzna: perspektywa edukacyjno-utilityarna*, [w:] *Mała ojczyzna. Kultura. Edukacja. Rozwój lokalny*, red. W. Theiss, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Żak, 2001, s. 11–22

¹⁷ Por. J. Schindler, *Kluczowe uwarunkowania procesów aktywizacyjnych*, Wrocław, Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne, 2014, s. 60–69

¹⁸ Por. G. Feuser, *Eine zukunftsfähige „Inklusive Bildung” – keine Sache der Beliebigkeit!*, http://www.georg-feuser.com/conpresso/_data/Feuser__G._Zukunftsf_hige_Inklusive_Bildung_HB_06_06_2012.pdf, [dostęp z dnia: 15.07.2017]

¹⁹ Cyt. za: J. Głodkowska, *W poszukiwaniu modelu edukacji włączającej*, „Meritum. Mazowiecki Kwartalnik Edukacyjny” 2009, Nr 2 (13), s. 6

wijaniem aktywności zawodowej a przede wszystkim w samodzielnym i odpowiedzialnym kierowaniu własnym życiem²⁰. Jest to okres, w którym zachodzi wiele zmian we wszystkich sferach egzystencji: fizjologicznej, emocjonalnej, poznawczej i społecznej²¹. Ten etap życia człowieka Daniel J. Levinson dzieli na trzy okresy: wczesną dorosłość (ok. 20/23 r. ż. – 35/40 r. ż.), średnią dorosłość (40/45 r. ż. – 60/65 r. ż.) i późną dorosłość (powyżej 60/65 r. ż.)²². Dorosłość, a w szczególności jej początkowy okres, zdaniem Helen Bee, jest czasem wykorzystywania zdolności i umiejętności potrzebnych do opanowania i wykonywania zadań rozwojowych, których się wymaga od ludzi²³. Te zadania określane są przez Roberta J. Havighursta jako pewne problemy, przed którymi staje jednostka na danym etapie życia. Problemy jakie mogą wystąpić w czasie dorosłości to na przykład: wybór drogi życiowej, wybór i wykonywanie pracy zawodowej, prowadzenie domu, wybór życiowego partnera i uczenie się z nim życia, życie rodzinne, wychowywanie dzieci, obowiązki obywatelskie, odnalezienie się i aktywność w grupie społecznej²⁴. Również osoba z niepełnosprawnością intelektualną po zakończeniu edukacji może stanąć przed tymi wyzwaniem.

Definiując niepełnosprawność intelektualną, zdaniem Zofii Sękowskiej, należy pamiętać, że odnosi się ona „nie tylko do sfery poznawczej człowieka, ale obejmuje całą jego osobowość”²⁵. Robert L. Schalock i współpracownicy podkreślają, że osoby z niepełnosprawnością intelektualną, charakteryzują się istotnym ograniczeniem w funkcjonowaniu intelektualnym i w zachowaniu przystosowawczym w zakresie umiejętności poznawczych, społecznych i praktycznych, które wystąpiły przed 18. rokiem życia²⁶. Niepełnosprawność intelektualna w obecnie obowiązującej klasyfikacji DSM-V definiowana jest jako zaburzenie neurorozwojowe, które rozpoczyna się w okresie rozwoju oraz obejmuje deficyty w zakresie funkcjonowania intelektualnego i adaptacyjnego w obszarach dotyczących rozumienia pojęć, funkcjonowania społecznego i działań praktycznych²⁷.

²⁰ Por. E. Gruba, *Wczesna dorosłość*, [w:] *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, red. B. Harwas-Napierała, J. Trempała, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000, t. 2, s. 203

²¹ Por. R. J. Kijak, *Dorosłość i starość osób niepełnosprawnych - wprowadzenie*, [w:] *Niepełnosprawność w zwierciadle dorosłości*, red. R. J. Kijak, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2012, s. 7–14

²² Por. E. Gruba, *Wczesna dorosłość*, [w:] *Psychologia rozwoju człowieka...*, s. 205

²³ Por. H. Bee, *Psychologia rozwoju człowieka*, Poznań, Dolnośląskie Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2004, s. 473

²⁴ Por. R. J. Kijak, *Dorosłość i starość osób niepełnosprawnych...*, s. 13

²⁵ Cyt. Z. Sękowska, *Wprowadzenie do pedagogiki specjalnej*, Warszawa, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2001, s. 214;

²⁶ Por. R. Schalock i inn. 2010, za: I. Chrzanowska, *Pedagogika specjalna. Od tradycji do współczesności*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2015, s. 243

²⁷ Por. E. Zasepa, *Osoba z niepełnosprawnością intelektualną. Procesy poznawcze*, Warszawa-Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2016, s. 43–44

Wyróżnia się cztery stopnie niepełnosprawności intelektualnej: lekki (I.I.²⁸69-55), umiarkowany (I.I.54-40), znaczny (I.I.39-25), głęboki (I.I.24-0), mierzonej testem inteligencji. Oceniając rozwój intelektualny danej osoby nie można jednak ograniczać się tylko do badania ilorazu inteligencji, ale należy uwzględnić różne sfery jej funkcjonowania²⁹, uwarunkowania oraz oddziaływania społeczne i środowiskowe a także otrzymywany poziom wsparcia³⁰. Ograniczenia w zachowaniu przystosowawczym (Tabela 1), o którym mowa, mogą dotyczyć takich zachowań, jak: porozumiewanie się (komunikacja), zaradność osobista (samoobsługa), samodzielność, radzenie sobie z obowiązkami domowymi (tryb życia domowego, funkcjonowanie w domu), uspołecznienie (umiejętności interpersonalne i społeczne), korzystanie z umiejętności społeczno-kulturalnych (korzystanie z zasobów i dóbr środowiska, korzystanie ze środków wsparcia społecznego), uczenie się (zdolności poznawcze i nabywanie umiejętności szkolnych), praca, organizacja czasu wolnego (umiejętność wypoczyniania, rozwijanie zainteresowań i uzdolnień) oraz dbanie o zdrowie i bezpieczeństwo³¹.

Tabela 1. Zachowania przystosowawcze

Zachowanie przystosowawcze	umiejętności
porozumiewanie się (komunikacja)	zdolność rozumienia i przekazywania informacji poprzez symbole (słowa, pismo, symbole graficzne, język znaków, znaki przekazywane przez dotyk), ruchy ciała, mimikę, gesty, dotyk; rozumienie i wykonywanie próśb; reakcje emocjonalne; komentowanie czegoś; protest; odmowa; pisanie listów (można dodać też pisanie SMS-ów, e-maili)
zaradność osobista (samoobsługa)	załatwianie potrzeb fizjologicznych; jedzenie; ubieranie się; troska o higienę i wygląd zewnętrzny

²⁸ I.I. - iloraz inteligencji mierzony testem inteligencji Davida Wechslera

²⁹ Por. A. Olechowska, *Specjalne potrzeby edukacyjne*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2016, s. 76

³⁰ Por. D. Deutsch Smith, *Pedagogika specjalna. Podręcznik akademicki. T. 1*, Warszawa, Wydawnictwo APS, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009, s. 225–226

³¹ Por. J. Kostrzewski, *Ewolucja poglądów AAMR dotyczących niedorozwoju umysłowego od Ricka Hebera (1959) do Ruth Luckasson in. (1992)*, [w:] *Roczniki pedagogiki specjalnej*, red. J. Pańczyk, Warszawa, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 1997, t. 8, s. 221–222; por. Z. Sękowska, *Wprowadzenie do pedagogiki specjalnej*, Warszawa, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2001, s. 216; por. J. Błęszyński, *Niepełnosprawność intelektualna. Mowa. Język. Komunikacja. Czy iloraz inteligencji wyjaśnia wszystko?*, Gdańsk, Wydawnictwo Harmonia Universalis, 2013, s. 28

Zachowanie przystosowawcze	umiejętności
radzenie sobie z obowiązkami domowymi (tryb życia domowego, funkcjonowanie w domu)	troska o ubiór; prowadzenie domu; troska o własność osobistą; przygotowywanie posiłków; gotowanie; planowanie i wydawanie pieniędzy, zakupy; troska o bezpieczeństwo domu; planowanie dnia; orientacja i właściwe zachowanie się w domu, w bliskim sąsiedztwie; informowanie o własnych potrzebach i decyzjach; nawiązywanie kontaktów społecznych; korzystanie w domu ze zdobytych umiejętności
uspołecznienie (umiejętności interpersonalne i społeczne)	nawiązywanie wzajemnych kontaktów społecznych, w tym inicjowanie, podtrzymywanie i kończenie interakcji; odbiór i reagowanie na różne sygnały; rozpoznawanie uczuć innych ludzi; udzielanie informacji zwrotnych (pozytywnych i negatywnych); kontrola własnego zachowania; zdawanie sobie sprawy z obecności rówieśników i ich akceptacja; kontrola wzajemnych kontaktów z innymi; wspomaganie innych; nawiązywanie i utrzymywanie więzów takich jak przyjaźń i miłość; radzenie sobie z wymaganiami stawianymi przez innych; podejmowanie decyzji; dzielenie się z innymi; kontrolowanie impulsów; rozumienie czym jest przyzwoitość i uczciwość; przestrzeganie zasad, norm; właściwe zachowanie w sferze społeczno-seksualnej
korzystanie z umiejętności społeczno-kulturalnych (korzystanie z zasobów i dóbr, korzystanie ze środków wsparcia społecznego)	korzystanie z dóbr użyteczności społecznej (w tym środków transportu, sklepów, itp.); korzystanie z usług (lekarz, zakłady usługowe: krawiec, szewc, itp.); uczęszczanie do kościoła; korzystanie z ulic, parków; uczęszczanie do kina, teatru, placówek kulturalnych
uczenie się (zdolności poznawcze i nabywanie umiejętności szkolnych)	zdolności poznawcze; umiejętności nabywane w trakcie nauki szkolnej, które pozwalają funkcjonować w życiu codziennym (np.: pisanie, czytanie, liczenie, podstawowe wiadomości o otaczającym świecie, o zdrowiu, o sprawach związanych z płcią, z zakresu geografii i nauk społecznych)
praca	specyficzne umiejętności i sprawności oraz zachowanie społeczne potrzebne do wykonywania pracy w pełnym lub niepełnym wymiarze czasu pracy (np.: wywiązywanie się z zadań, przestrzeganie planu, świadomość harmonogramu zajęć, poszukiwanie pomocy, przyjmowanie krytyki); doskonalenie umiejętności; wydatkowanie i oszczędzanie pieniędzy; umiejętności niezbędne, aby dotrzeć do pracy i z niej powrócić; przygotowanie się do pracy; radzenie sobie w pracy; nawiązywanie kontaktów i współpraca z kolegami

Zachowanie przystosowawcze	umiejętności
organizacja czasu wolnego (umiejętność wypoczyniania, rozwijanie zainteresowań i uzdolnień)	umiejętności związane z rozwijaniem różnych zainteresowań związanych z wypoczynkiem i wykorzystaniem wolnego czasu, zainteresowań, które odzwierciedlają określone wybory i preferencje, odpowiednie do wieku i norm kulturowych (wybór zabawy, ich inicjowanie zgodnie z zainteresowaniami; atrakcyjne i pożyteczne spędzanie czasu w domu i poza domem, samotnie lub z innymi; gry towarzyskie, spacer); podejmowanie decyzji odnośnie do wypoczynku (jego rozpoczęcie, czas trwania, zakończenie); odpowiednie zachowanie się w czasie wolnym i w czasie rekreacji; informowanie o swoich decyzjach i potrzebach; uczestnictwo w interakcjach społecznych; korzystanie ze zdobytych umiejętności w czasie wolnym; sprawne poruszanie się
dbanie o zdrowie i bezpieczeństwo	umiejętności związane z troską o własne zdrowie, w tym odpowiednie odżywianie się, rozpoznawanie u siebie objawów chorobowych, leczenie, zapobieganie, znajomość zasad pierwszej pomocy; płciowość; troska o sprawność fizyczną; przestrzeganie podstawowych zasad bezpieczeństwa (np.: przestrzeganie zasad i przepisów ruchu drogowego, używanie pasów bezpieczeństwa; poruszanie się po jezdni i przechodzenie przez ulicę; nawiązywanie kontaktów z obcymi; poszukiwanie pomocy, gdy jest ona potrzebna); okresowa kontrola stanu zdrowia, w tym stanu uzębienia; przyzwyczajenia i nawyki; umiejętności związane z ochroną przed zachowaniem przestępczym, właściwe zachowanie się w kontaktach społecznych, mówienie o swoich decyzjach i potrzebach, nawiązywanie kontaktów społecznych i uczestniczenie w nich; korzystanie ze zdobytych umiejętności szkolnych

Źródło: opracowanie własne na podstawie: J. Kostrzewski, *Ewolucja poglądów AAMR dotyczących niedorozwoju umysłowego od Ricka Hebera (1959) do Ruth Luckasson in. (1992)*, [w:] *Roczniki Pedagogiki Specjalnej*, red. J. Pańczyk, Warszawa, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 1997, t. 8, s. 220–221

Zachowania przystosowawcze to poziom oraz możliwości osobistej niezależności i odpowiedzialności człowieka, które są odpowiednie do wieku i otoczenia, w którym on żyje³². Jest to, zdaniem Ricka Hebera, efektywność dostosowania się jednostki do naturalnych i społecznych wymagań środowiska³³. Zachowania przystosowawcze są niezwykle istotne w funkcjonowaniu, szczególnie dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną. To one, jak podkreśla

³² Por. J. Wyczęsany, *Pedagogika upośledzonych umysłowo*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2009, s. 19

³³ Por. R. Heber, za: I. Chrzanowska, *Pedagogika specjalna...*, s. 247

Iwona Chrzanowska, wyznaczają stopień samodzielności i niezależności oraz odpowiedzialności człowieka w różnych sytuacjach społecznych³⁴.

Osoba niepełnosprawna intelektualnie, mając obniżone możliwości poznawcze i zmniejszone zdolności adaptacyjne, słabiej radzi sobie w codziennym życiu oraz w kontaktach społecznych i z tego względu ma utrudnione funkcjonowanie w dorosłości. Trudniej nabywa umiejętności życiowe, czyli kompetencje psychospołeczne, które warunkują otwartość, eksplorowanie, zaangażowanie i aktywność oraz umożliwiają radzenie sobie z wymaganiami życia codziennego i funkcjonowanie w otaczającym, stale zmieniającym się świecie³⁵. Umiejętności życiowe wpływają na rozwój osobisty i społeczny człowieka, jego zdrowie psychiczne, relacje i komunikację z innymi ludźmi a także ekspansywność i kreatywność³⁶. Dzięki nim jednostka może skutecznie porozumiewać się z otoczeniem, podejmować decyzje i rozwiązywać problemy³⁷. Peter Aggleton³⁸ wyróżniając cztery grupy umiejętności życiowych: interpersonalne (m.in.: empatia, przekazywanie i przyjmowanie informacji, porozumiewanie się werbalne i niewerbalne, praca w zespole, współdziałanie, odmawianie, rozwiązywanie konfliktów); budowanie samoświadomości (m.in.: samoocena, określanie własnych mocnych i słabych stron, budowanie pozytywnego wizerunku własnej osoby); budowanie własnego systemu wartości (m.in.: zrozumienie różnych norm społecznych, tworzenie własnej hierarchii wartości postaw i zachowań, tolerancja); podejmowanie decyzji (m.in.: rozwiązywanie problemów, identyfikacja ryzyka dla siebie i innych, przewidywanie konsekwencji własnych działań, zachowań, stawianie sobie celów), podkreślił ich znaczenie dla prawidłowego rozwoju psychospołecznego człowieka. Posiadanie tych kompetencji psychospołecznych pozwala ludziom z ograniczeniami i specjalnymi potrzebami czuć się pewnie, bezpiecznie i stawiać czoła wyzwaniom w życiu dorosłym.

Aktywność zawodowa jako jeden z istotnych wyznaczników dorosłości wydaje się być kluczowa także w życiu osób z niepełnosprawnością intelektualną. Deklarują oni, mając świadomość swoich ograniczeń i problemów, chęć podjęcia pracy po zakończeniu edukacji. Wykonywanie tej formy aktywności, jak podkreśla Beata Cytowska, stanowi dla nich jedną z najważniejszych wartości, gdyż nie tylko zapewnia byt, ale również wpływa na ich osobisty rozwój, nawiązywanie kontaktów społecznych, wzrost samooceny, umiejętność decydowania i osiąga-

³⁴ Por. I. Chrzanowska, *Pedagogika specjalna...*, s. 248

³⁵ Por. B. Woynarowska, *Kształtowanie umiejętności życiowych u dzieci i młodzieży: wyzwania dla szkoły*, „Chowanna” 2002, Nr 1, s. 59

³⁶ Por. *Partners in Life Skills Education - Conclusions from a United Nations Inter-Agency Meeting*, WHO Geneva 1999, WHO/MNH/MHP/99.2, [dostęp z dnia: 10.07.2017]

³⁷ V. Todorovska-Sokolovska, https://bezpiecznaszkola.men.gov.pl/wp-content/uploads/.../umiejtnosci_zyciowe.pdf, [dostęp z dnia: 10.07.2017]

³⁸ Por. P. Aggleton, za: A. Dzielska, A. Kowalewska, *Zachowania ryzykowne młodzieży – współczesne podejście do problemu*, Studia BAS Nr 2 (38) 2014, s. 150, [dostęp z dnia: 10.07.2017]

nia niezależności³⁹. Badania wskazują, że tylko nieco ponad 5% osób z niepełnosprawnością intelektualną ma pracę (stałą 3,1%, dorywczą i sezonową 2,3%)⁴⁰. Niewiele osób ma możliwość zatrudnienia w zakładach aktywności zawodowej, zakładach pracy chronionej lub aktywizacji w warsztatach terapii zajęciowej. Zdarza się, że absolwenci szkół zawodowych nie są odpowiednio przygotowani do wykonywania pracy, nie mają wystarczających kompetencji i umiejętności, aby sprostać stawianym wymaganiom lub otrzymują zatrudnienie niezgodnie z uzyskanym wykształceniem⁴¹. Lokalny rynek pracy często nie jest przygotowany lub otwarty na zatrudnianie osób z niepełnosprawnością intelektualną⁴². W ocenie dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną i ich rodzin pomoc instytucjonalna nie zawsze jest dla nich dostępna. Najczęściej zgłaszane problemy to między innymi: utrudniony dostęp do świadczeń pomocowych, trudności z otrzymaniem orzeczenia o niepełnosprawności, brak instytucjonalnej opieki nad dorosłą osobą z niepełnosprawnością intelektualną (np. zewnętrzny opiekun, asystent, trener), brak odpowiedniej „oferty zajęciowej” dla absolwentów szkół specjalnych, długie oczekiwanie lub brak miejsc, niewystarczająca oferta w zakresie aktywizacji zawodowej i społecznej, regres zdobytych i opanowanych umiejętności po kilku latach po zakończeniu szkoły, krótkotrwałe programy pomocowe, pozostawienie rodzin bez wsparcia instytucji (rodzina jest zmuszona poszukiwać pomocy), brak odpowiednich umiejętności życiowych pozwalających aktywnie funkcjonować społecznie, mała wiara we własne możliwości, niezaradność życiowa osób z niepełnosprawnością intelektualną (oczekiwanie na pomoc z zewnątrz), mała integracja społeczna (najczęściej akceptacja przez najbliższych i znajomych). Sytuację potwierdzają również badania Katarzyny Ćwirynkałło⁴³, która poruszając kwestię jakości wsparcia zwraca uwagę na małą dostępność miejsc pracy a także nieprzychylność urzędników i samorządów oraz niewystarczającą ofertę pomocy⁴⁴.

Radzenie sobie przez osoby z niepełnosprawnością intelektualną z pojawiającymi się problemami i sprostanie wyzwaniom dorosłości, jest uzależnione od

³⁹ Por. B. Cytowska, *Trudne drogi adaptacji. Wątki emancypacyjne w analizie sytuacji dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną we współczesnym społeczeństwie polskim*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2012, s. 94

⁴⁰ Por. A. Krause, A. Żyta, S. Nosarzewska, *Normalizacja środowiska społecznego osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Toruń, Wydawnictwo Akapit, 2010, s. 155

⁴¹ Por. B. Cytowska, *Trudne drogi adaptacji...*, s. 171

⁴² Por. K. Mrugalska, *Osoby z niepełnosprawnością intelektualną*, [w:] *Osoby niepełnosprawne w środowisku lokalnym*, red. B. Szczepankowska, J. Mikulski, Warszawa, Wydawnictwo Centrum Badawczo-Rozwojowe Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, 1999, s. 54–64

⁴³ Por. K. Ćwirynkałło, *Dlaczego koniec edukacji nie jest początkiem integracji społecznej? Osoby dorosłe z niepełnosprawnością intelektualną w lokalnej przestrzeni*, s. 219

⁴⁴ Na terenie województwa lubuskiego w 2017 roku aktywnie na rzecz dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną działa ponad 66 organizacji pozarządowych, które realizują między innymi: projekty z zakresu integracji społecznej, organizacji czasu wolnego, rozwijania zainteresowań, aktywizacji zawodowej.

wsparcia jakie może im zaoferować otoczenie⁴⁵. Środowisko deklarujące swoją otwartość na potrzeby tych ludzi, powinno uwzględniać ich możliwości i wymagania⁴⁶. Osoby te powinny być „wspierane jednocześnie na wielu płaszczyznach, tak, by jeden obszar, w którym pomoc nie została udzielona, nie oddziaływał negatywnie na pozostałe obszary”⁴⁷. Wsparcie powinno dążyć do osiągnięcia przez człowieka względnej samodzielności życiowej oraz ukształtowania w nim tożsamości jednostkowej i społecznej⁴⁸. Wsparcie winno dotyczyć rozpoznanych i sygnalizowanych potrzeb osób z niepełnosprawnością intelektualną, a także umożliwiać im aktywność społeczno-zawodową.

Wsparcie społeczne wobec dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną

Wsparcie społeczne, zdaniem Zofii Kawczyńskiej-Butrym, jest szczególnym sposobem pomocy udzielanej ludziom, dzięki której są oni zmotywowani do radzenia sobie w sytuacjach problemowych. Poruszając kwestię tego zagadnienia, należy podkreślić, że stosowanie pomocy, bazującej na istniejących i zachowanych sprawnościach jednostki, powinno umożliwiać jej samodzielne, aktywne i twórcze życie⁴⁹. Wsparcie winno przybliżać osobę do rozwiązania problemu lub pokonania trudnej sytuacji, a także pomagać w radzeniu sobie z pojawiającym się stresem⁵⁰. Kluczowe jest określenie i zdiagnozowanie obszaru możliwego wsparcia, z uwzględnieniem faktycznych potrzeb danej jednostki⁵¹. Sytuacja problemowa, w jakiej znalazła się jednostka, wymaga zaoferowania określonego rodzaju wsparcia. To wsparcie można podzielić na: emocjonalne (tworzenie relacji pomiędzy dawcą i biorcą pomocy; okazywanie zrozumienia, akceptacji, współczucia), informacyjne (udzielanie rad, porad, dzielenie się doświadczeniami pozwalającymi lepiej zrozumieć lub rozwiązać dany problem), instrumentalne (pomoc

⁴⁵ Por. J. Bąbka, *Tożsamościowa perspektywa drogi ku dorosłości osób niepełnosprawnych ruchowo*, [w:] *Człowiek niepełnosprawny w różnych fazach życia*, red. J. Bąbka, Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Żak, 2004, s. 125

⁴⁶ Por. H. V. Cobb, P. Mittler, *Zasadnicze różnice między upośledzeniem umysłowym a chorobą psychiczną*, Warszawa, Wydawnictwo Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym, 1993, s. 7

⁴⁷ Cyt. A. I. Brzezińska, R. Kaczan, P. Rycielski, *Układy czynników sprzyjających inkluzji i utrudniających inkluzję osób niepełnosprawnych*, [w:] *Wsparcie dla osób z ograniczeniami sprawności*, red. A. I. Brzezińska, J. Pluta, P. Rycielski, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2010, s. 82

⁴⁸ Por. G. Gajewska, *Wsparcie dziecka w rozwoju. Konteksty opieki i edukacji*, Zielona Góra, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2009, s. 154

⁴⁹ Por. Z. Kawczyńska-Butrym, *Niepełnosprawność – specyfika pomocy społecznej*, Katowice, Wydawnictwo Śląsk, 1998, s. 87

⁵⁰ Por. H. Sęk, *Wybrane zagadnienia z psychoprofilaktyki*, [w:] *Spoleczna psychologia kliniczna*, red. H. Sęk, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000, s. 493

⁵¹ Por. E. Rutkowska, *Wsparcie jako element rehabilitacji osób z niepełnosprawnością*, „Niepełnosprawność – zagadnienia, problemy, rozwiązania” 2012, Nr III (4), s. 44

przy czynnościach lub instruktaż na temat sposobów postępowania w określonej sytuacji), materialne (rzeczowe; różne formy poprawy sytuacji życiowej, środki pomocy finansowej – dopłaty, zapomogi lub dary) i wartościujące (okazywanie uznania, akceptacji, potwierdzanie znaczenia i wartości osoby wspieranej)⁵². Uwzględniając specyfikę funkcjonowania osób z niepełnosprawnością intelektualną istotne wydaje się jednoczesne oferowanie wszystkich rodzajów wsparcia, gdyż tylko wtedy będzie ono kompleksowe, a tym samym efektywne. Powinno być ono udzielane w sposób przemyślany i zaplanowany, gdyż nie można uzależnić osoby wspomaganej od wsparcia, pozbawiając ją samodzielności w radzeniu sobie w różnych sytuacjach⁵³. Osoba otaczana przez środowisko stałym i ciągłym wsparciem może zatracać zdolność samodzielnego działania i uzależniać się od pomocy. Niewłaściwe wsparcie społeczne oferowane osobom z niepełnosprawnością może przyczyniać się do kształtowania u nich wyuczonej bezradności⁵⁴. Udzielając pomocy, nie można dopuścić, żeby osoba z niepełnosprawnością stała się jej przedmiotem, a nie podmiotem⁵⁵. O skuteczności wsparcia można mówić wtedy, gdy ma miejsce nie tylko poprawa relacji społecznych pomiędzy osobą niepełnosprawną i jej otoczeniem, ale gdy jednocześnie pod wpływem tego wspomagania zmienia się otoczenie, stając się bardziej otwarte i pomocne⁵⁶. Można przyjąć, że włączenie społeczne polega między innymi na oferowaniu wsparcia, które zapewnia jednostce lepsze funkcjonowanie społeczne i radzenie sobie z trudnościami, pozwala jej na aktywność, umożliwia wykonywanie pracy, rozwijanie i doskonalenie własnych umiejętności oraz daje szansę na realizację zadań lub powinności wobec i dla otoczenia⁵⁷. Środowisko lokalne powinno bowiem budować takie struktury społeczne, aby znalazło się w nim odpowiednie miejsce dla osób z niepełnosprawnością intelektualną oraz stwarzać im możliwości

⁵² Por. H. Sęk, R. Cieślak, *Wsparcie społeczne – sposoby definiowania, rodzaje i źródła wsparcia, wybrane koncepcje teoretyczne*, [w:] *Wsparcie społeczne, stres, zdrowie*, red. H. Sęk, R. Cieślak, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004, s. 11–28, s. 18–21; por. J. Kirenko, *Wsparcie społeczne osób z niepełnosprawnością*, Ryki, Wydawnictwo WSUPIZ, 2002, s. 232

⁵³ Por. J. Sowa, *Znaczenie instytucji wspomagających proces rewalidacji w okresie transformacji ustrojowej państwa*, [w:] *Człowiek niepełnosprawny w rodzinie i w środowisku lokalnym*, red. A. Maciarz, Z. Janiszewska-Nieścioruk, H. Ochoczenko, Zielona Góra, Lubuskie Towarzystwo Naukowe, 2001, s. 48–49

⁵⁴ Por. A. Nowak, *Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu osób niepełnosprawnych*, „Problemy Edukacji, Rehabilitacji i Socjalizacji Osób Niepełnosprawnych” 2014, Nr 19/2, s. 23

⁵⁵ Por. R. J. Kijak, *Dorosłość i starość osób niepełnosprawnych - wprowadzenie*, [w:] *Niepełnosprawność w zwierciadle dorosłości*, red. R. J. Kijak, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2012, s. 10

⁵⁶ Por. B. Szluz, *Wsparcie społeczne rodziny osoby niepełnosprawnej*, „Roczniki Teologiczne” 2007, Nr 10, Tom LIV, s. 204

⁵⁷ Por. Departament Zarządzania EFS w Ministerstwie Rozwoju Regionalnego, *Poradnik dotyczący wsparcia dla osób wykluczonych społecznie oraz zagrożonych wykluczeniem społecznym w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki*, <http://www.ekonomiaspoleczna.pl/files/ekonomiaspoleczna.pl/public/Biblioteka/2010.2.pdf>, [dostęp z dnia: 18.09.2017]

decydowania o sobie i wpływania na społeczność⁵⁸. Posiadanie przez jednostkę grup wsparcia (takich jak rodzina, znajomi, sąsiedzi, organizacje pomocowe, grupy nieformalne), na które może liczyć w sytuacjach problemowych sprawia, że ma ona poczucie wspólnoty ze środowiskiem, w którym żyje⁵⁹. Stanisław Kowalik podkreśla, że środowisko lokalne, udzielając osobie z niepełnosprawnością wsparcia emocjonalnego, materialnego, informacyjnego czy wartościującego, jednocześnie tworzy warunki do jej aktywności oraz chroni ją przed poczuciem bezradności⁶⁰. Dostęp do zasobów środowiska, aktywne w nim działanie i podejmowanie decyzji dotyczących własnych wyborów warunkuje jednostce włączenie społeczne. Decydowanie o sobie, aktywizuje człowieka do działania i pobudza jego rozwój, a niemożność rozstrzygnięcia o sobie ubezwłasnowolnia jednostkę⁶¹. Kluczowe jest umożliwianie dorosłym osobom z niepełnosprawnością intelektualną samostanowienia o sobie w różnych sprawach i w tym kierunku powinno zmierzać wsparcie społeczne.

Analizując ofertę edukacyjną i specjalistyczną pomoc, które kierowane są do dzieci z niepełnosprawnością intelektualną można wnioskować, że środowisko gwarantuje im wsparcie, umożliwiające nabywanie umiejętności ułatwiających życie dorosłe. Publiczne szkoły i placówki oświatowe mogą zagwarantować im wszechstronny rozwój oraz aktywne i zaangażowane funkcjonowanie po zakończeniu edukacji. Zdaniem Katarzyny Ćwirynkałło, dorosłe osoby z niepełnosprawnością intelektualną, trudniej mogą liczyć na wsparcie społeczne niż dzieci i młodzież. Można zgodzić się z jej poglądem, że większość odzidywań zazwyczaj ustaje wraz z zakończeniem obowiązku szkolnego i prawa do nauki, a brak odpowiedniej pomocy powoduje, że większość tych ludzi nie radzi sobie z wymaganiami dorosłości. Zakończenie edukacji może powodować utratę niejednokrotnie z trudem zdobywanych umiejętności i kompetencji społecznych⁶², frustrację, utrudnioną aktywność a nawet wycofywanie się z życia społecznego. Rodzina i najbliżsi osoby z niepełnosprawnością intelektualną,

⁵⁸ Por. M. Chodkowska, *Zmiana społeczna jako kategoria analizy postaw wobec problemów niepełnosprawności*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2015, Nr 1, Vol. XXVIII, <https://journals.umcs.pl/j/article/view/1826/1403>

⁵⁹ Por. S. Kawula, *Spirala życzliwości: od wsparcia do samodzielności*, „Wychowanie na co dzień” 1996, Nr 10-11, s. 14

⁶⁰ Por. S. Kowalik, *Psychospołeczne podstawy rehabilitacji osób niepełnosprawnych*, Warszawa, Wydawnictwo Interart, 1996, s. 173

⁶¹ Por. A. Korzon, *Autonomia niepełnosprawnych warunkiem ich pełnej rehabilitacji*, [w:] *Edukacja – socjalizacja – autonomia w życiu osoby niepełnosprawnej*, red. A. Klinik, J. Rottermund, Z. Gajdzica, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2005, s. 14

⁶² Por. K. Ćwirynkałło, *Dlaczego koniec edukacji nie jest początkiem integracji społecznej? Osoby dorosłe z niepełnosprawnością intelektualną w lokalnej przestrzeni*, [w:] *Człowiek z niepełnosprawnością w rezerwacie przestrzeni publicznej*, red. Z. Gajdzica, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2013, s. 202–203

jak podkreśla Janusz Kirenko, nie mogą być jedyną grupą wspierającą. Zapewniają jednostce niezbędną opiekę w funkcjonowaniu i zabezpieczają jej codzienny byt materialny, jednak sami również borykają się z trudami życia z człowiekiem o specjalnych potrzebach i potrzebują zewnętrznej pomocy, aby sprostać tym wymaganiom i nie pogłębiać swojej dysfunkcyjności⁶³. Wsparcie społeczne jest więc dla tej grupy niezbędne.

Instytucjonalne formy wsparcia społecznego dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną

Działania pomocowe na rzecz osób z niepełnosprawnością intelektualną mogą być realizowane poprzez wsparcie instytucjonalne (formalne) i wsparcie pozainstytucjonalne (nieformalne). Pomoc pozainstytucjonalną realizują: rodzina (pierwotny system wzajemnych powiązań, zapewnia podstawową opiekę i poczuwa się do odpowiedzialności za osobę z niepełnosprawnością), grupy samopomocowe (osoby o zbliżonych doświadczeniach i potrzebach, praca dla siebie, bez czekania na pomoc zewnętrzną) i wolontariusze (ochotnicy zaangażowani i zmotywowani do pomocy, mający satysfakcję z niesienia pomocy innym)⁶⁴. Wsparcie formalne realizowane jest przez instytucje rządowe i samorządowe oraz instytucje pozarządowe (organizacje pozarządowe tzw. trzeci sektor: organizacje, stowarzyszenia, fundacje). Wśród form pomocy instytucjonalnej możemy wymienić między innymi: placówki oświatowe, ośrodki pomocy społecznej, powiatowe centra pomocy rodzinie, domy pomocy społecznej, ośrodki wsparcia dziennego, zakłady aktywizacji zawodowej, zakłady pracy chronionej, warsztaty terapii zajęciowej, środowiskowe domy pomocy, zatrudnienie wspomagane⁶⁵. Instytucje publiczne realizują zadania dotyczące wsparcia społecznego dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną przede wszystkim w ramach pomocy społecznej. Ich działalność dąży do życiowego usamodzielnienia tych osób, poprawy ich funkcjonowania i integracji ze środowiskiem⁶⁶. Instytucje te zajmują się przede wszystkim aktywizacją i organizowaniem czasu wolnego osób

⁶³ Por. J. Kirenko, *Oblicza niepełnosprawności*, Lublin, Wydawnictwo Akademickie Wyższej Szkoły Społeczno-Przyrodniczej, 2006, s. 52

⁶⁴ Por. R. Kijak, *Niepełnosprawność intelektualna...*, s. 53–54; Por. Z. Kawczyńska-Butrym, *Niepełnosprawność – specyfika pomocy...*, s. 155; por. L. Marszałek, *System wsparcia społecznego w procesie rehabilitacji osób niepełnosprawnych*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 2009, Nr 26, s. 203–204

⁶⁵ Por. R. Kijak, *Niepełnosprawność intelektualna...*, s. 55

⁶⁶ Por. *Ustawa z dnia 12 marca 2004 o pomocy społecznej*, Dz. U. z 2017, poz. 1769, §3.2, tekst jednolity

z niepełnosprawnością intelektualną, rozwijaniem ich zainteresowań i podstawowych umiejętności społecznych, a także uczeniem codziennego funkcjonowania domowego⁶⁷.

Analizując system instytucjonalnego wsparcia społecznego wobec dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną, można wnioskować, że większość zadań w tym zakresie realizowanych jest przez lub przy dużej pomocy lokalnych stowarzyszeń i fundacji. To one poprzez różnorodne projekty przyczyniają się nie tylko do podtrzymywania aktywności tych jednostek po zakończeniu edukacji, rozwijania ich zainteresowań, umożliwiania rehabilitacji, rekreacji i spędzania czasu wolnego, ale również do włączania tej grupy ludzi w społeczność lokalną. Najpowszechniejszą formą aktywizacji społecznej w ramach wsparcia instytucjonalnego osób z niepełnosprawnością intelektualną są warsztaty terapii zajęciowej, które stwarzają możliwość wyboru aktywności spośród wielu form działania i mogą stanowić etap wstępny przed podjęciem samodzielnej pracy zawodowej⁶⁸. Szczególnie ważne dla inkluzji społecznej są formy wsparcia instytucjonalnego, które aktywizują zawodowo osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Wymierne korzyści przynosi zatrudnienie wspomagane, niestety nie jest to powszechna forma wsparcia. Częściej tworzone są i prowadzone zakłady pracy chronionej i zakłady aktywności zawodowej⁶⁹, które przybliżają społeczeństwu aktywne zawodowo i społecznie dorosłe osoby z niepełnosprawnością intelektualną. Pozytywnym następstwem tych działań są również stopniowe zmiany w postrzeganiu przez społeczność lokalną tej grupy jako wartościowej części wspólnoty.

⁶⁷ Instytucje działające lub wspierające dorosłe osoby z niepełnosprawnością intelektualną to m.in.: ośrodki pomocy społecznej (zadania to m.in.: świadczenie pomocy osobom potrzebującym, wzmocnianie samodzielnego funkcjonowania, integracja społeczna), powiatowe centra pomocy rodzinie (zadania to m.in.: opracowywanie i realizacja programów wsparcia w zakresie rehabilitacji społecznej i przestrzegania praw osób niepełnosprawnych, prowadzenie specjalistycznego poradnictwa, integracja osób i rodzin), warsztaty terapii zajęciowej (m.in.: terapia zajęciowa, zajęcia ruchowe, ogólnousprawniające, terapia psychologiczna; integracja społeczna), dzienne domy wsparcia (podstawowe świadczenia opiekuńcze, rekreacyjno-kulturalne, edukacyjne, rehabilitacyjne), środowiskowe domy samopomocy (treningi samoobsługi i treningi umiejętności społecznych np. rozwijanie lub podtrzymywanie umiejętności w zakresie czynności dnia codziennego i funkcjonowania społecznego).

⁶⁸ Por. B. Tylewska-Nowak, *Pytania dotyczące autonomii osób z głębszą niepełnosprawnością intelektualną*, [w:] *Edukacja – socjalizacja – autonomia w życiu osoby niepełnosprawnej*, red. A. Klinik, J. Rottermund, Z. Gajdzica, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2005, s. 14

⁶⁹ W Polsce wg danych Pełnomocnika Rządu ds. Osób Niepełnosprawnych w I połowie 2017 roku funkcjonowało 106 zakładów aktywności zawodowej (ZAZ), w których zatrudnionych było ok. 2722 osób z niepełnosprawnością intelektualną lub zaburzeniami psychicznymi. Najwięcej ZAZ jest w województwach podkarpackim (13), śląskim (13), małopolskim (9) i wielkopolskim (9). W województwie lubuskim w 2017 roku działa tylko 1 zakład aktywności zawodowej. Mieści się w Szprotawie i jest prowadzony przez Urząd Miasta i Gminy Szprotawa. Prowadzi aktywizację zawodową w zakresie: gastronomii, pralni i wykonywania drobnych prac zleconych takich jak: składanie ramek, wykonywanie kartek świątecznych. Wymagane jest orzeczenie o niepełnosprawności. Obecnie zatrudnia 12 osób z niepełnosprawnością intelektualną lub zaburzeniami psychicznymi.

Instytucjonalne formy wsparcia społecznego osób z niepełnosprawnością intelektualną stanowią niewątpliwie ważny obszar pomocowy służący aktywizacji społecznej tych jednostek. Jednak decyzje w jaki sposób wsparcie jest dla nich organizowane i realizowane w większości podejmowane są bez udziału samych zainteresowanych. Mając jednak na uwadze inkluzję społeczną tych osób, warto zastanowić się w jaki sposób umożliwić im niezależność, autonomiczne bycie i funkcjonowanie⁷⁰, zgodnie z indywidualnymi predyspozycjami i możliwościami.

Zakończenie

Rozważając zagadnienie inkluzji społecznej osób z niepełnosprawnością intelektualną, należy podkreślić, że rozwój świadomości społecznej w znacznym stopniu wpłynął na zmianę postrzegania niepełnosprawności.

Przygotowanie osób z niepełnosprawnością intelektualną do dorosłości odbywa się w toku edukacji szkolnej podstawowej i ponadpodstawowej (branżowej/zawodowej, przysposabiającej do pracy)⁷¹. Kluczowe wydaje się być nabywanie i rozwijanie przez nie umiejętności życiowych niezbędnych do funkcjonowania społecznego, praca „na zasobach” w oparciu o mocne strony oraz zainteresowania i uzdolnienia. Rozpoznanie tych zasobów oraz rozwijanie samoświadomości i wiedzy o możliwościach danej jednostki powinno być w edukacji priorytetowe. Wybór ścieżki dalszego kształcenia jeszcze przed zakończeniem edukacji podstawowej oraz kształcenie osoby w zawodzie poprzedzać należałoby dokładnym rozpoznaniem jej możliwości i predyspozycji przez doradcę zawodowego oraz skonfrontowaniem z potrzebami lokalnego rynku pracy. Wydaje się, że absolwenci z niepełnosprawnością intelektualną wyposażeni w odpowiednie umiejętności zawodowe lub przysposabiające do pracy i w umiejętności życiowe, łatwiej poradzą sobie z zakończeniem edukacji i wejściem w kolejny etap życia. Nie będzie to dla nich ograniczenie, ale możliwość dalszego rozwoju i aktywności na miarę swoich możliwości. Jednak kluczowa jest tu zmiana postaw i poglądów otoczenia, które warunkują ich społeczną inkluzję. To one bowiem w znacznym stopniu decydują o włączeniu osób z niepełnosprawnością intelektualną do wspólnoty.

Przyjmuje się, że działania edukacyjno-terapeutyczne prowadzone przez placówki oświatowe przy współpracy rodziców i instytucji wspierających, w znacznym stopniu wpływają na samodzielność, zaradność osobistą, rozwój poznawczy,

⁷⁰ Por. D. Krzemińska, *Dorosłość z niepełnosprawnością intelektualną jako kategoria (na nowo odkrywana)*, [w:] *Wokół dorosłości z niepełnosprawnością intelektualną. Teksty rozproszone*, red. D. Krzemińska, I. Lindyberg, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2012, s. 53

⁷¹ Zgodnie z reformą oświatową od 1 września 2017 roku funkcjonuje ośmioletnia szkoła podstawowa i odpowiednio trzyletnia szkoła branżowa dla uczniów z lekką niepełnosprawnością intelektualną oraz trzyletnia szkoła specjalna przysposabiająca do pracy dla uczniów z umiarkowaną lub znaczną niepełnosprawnością intelektualną. Dotychczasowe gimnazja mają funkcjonować do 31.08.2019 roku.

porozumiewanie się z otoczeniem, nabywanie umiejętności szkolnych i społecznych dzieci z niepełnosprawnością intelektualną. Warto więc zastanowić się w jaki sposób podtrzymywać te umiejętności po zakończeniu przez nie edukacji.

Problemem pozostaje bowiem wsparcie środowiska wobec dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną. Nurtujące pytania: *W jaki sposób można wykorzystać potencjał i umiejętności tych osób, zdobyte podczas wielu lat edukacji i udzielonej specjalistycznej pomocy?* oraz *W jaki sposób środowisko, w którym żyje osoba z niepełnosprawnością intelektualną może zaangażować ją do współpracy i współdziałania?* – wymagają poszukiwania odpowiedzi. Warto promować sprawdzone modele lokalnego wsparcia społecznego oraz potrzebę systemowych decyzji, które mogą wspomóc społeczną inkluzję dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną w środowisku lokalnym.

Zaprezentowany artykuł nie wyczerpuje zagadnienia. Wymaga ono jeszcze wielu pogłębionych analiz i badań. Może natomiast być inspiracją do poszukiwania sposobów i modeli społecznej inkluzji dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną w różnych stopniach. Tak, aby mogły one aktywnie oraz zgodnie ze swoimi predyspozycjami i potencjałem funkcjonować w życiu społecznym i zawodowym jako pełnoprawni partnerzy osób pełnosprawnych.

Bibliografia

- Bąbka J., *Stereotyp dziecka niepełnosprawnego a kompetencje nauczyciela re-alizującego edukację integracyjną*, [w:] *W poszukiwaniu wyznaczników kompetencji nauczyciela XXI wieku*, red. Kozioł E., Kobyłecka E., Zielona Góra, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2002
- Bąbka J., *Tożsamościowa perspektywa drogi ku dorosłości osób niepełnosprawnych ruchowo*, [w:] *Człowiek niepełnosprawny w różnych fazach życia*, red. Bąbka J., Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Żak, 2004,
- Bąbka J., *W poszukiwaniu strategii edukacyjnej przeciwdziałania wykluczeniu społecznemu osób z niepełnosprawnością*, „Interdyscyplinarne Konteksty Pedagogiki Specjalnej” 2014, Nr 4
- Bąbka J., *Zachowania kooperacyjne w sytuacjach zadaniowych u młodzieży w okresie wczesnej adolescencji. Analiza porównawcza młodzieży pełnosprawnej i z różnymi ograniczeniami sprawności*, Zielona Góra, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2012
- Bee H., *Psychologia rozwoju człowieka*, Poznań, Dolnośląskie Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2004
- Błęszyński J., *Niepełnosprawność intelektualna. Mowa. Język. Komunikacja. Czy iloraz inteligencji wyjaśnia wszystko?*, Gdańsk, Wydawnictwo Harmonia Universalis, 2013
- Broda-Wysocki P., *Wykluczenie i inkluzja społeczna. Paradygmaty i próby definicji*, Warszawa, Wydawnictwo IPiSS, 2012

- Brzezińska A. I., Kaczan R., Rycielski P., *Układy czynników sprzyjających inkluzji i utrudniających inkluzję osób niepełnosprawnych*, [w:] *Wsparcie dla osób z ograniczeniami sprawności*, red. Brzezińska A. I., Puta J., Rycielski P., Warszawa, Wydawnictwo Naukowe SCHOLAR, 2010
- Chrzanowska I., *Pedagogika specjalna. Od tradycji do współczesności*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2015
- Cobb H. V., Mittler P., *Zasadnicze różnice między upośledzeniem umysłowym a chorobą psychiczną*, Warszawa, Wydawnictwo Polskie Stowarzyszenie na Rzecz Osób z Upośledzeniem Umysłowym, 1993
- Cytowska B., *Trudne drogi adaptacji. Wątki emancypacyjne w analizie sytuacji dorosłych osób z niepełnosprawnością intelektualną we współczesnym społeczeństwie polskim*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2012
- Ćwirynka K., *Dlaczego koniec edukacji nie jest początkiem integracji społecznej? Osoby dorosłe z niepełnosprawnością intelektualną w lokalnej przestrzeni*, [w:] *Człowiek z niepełnosprawnością w rezerwacie przestrzeni publicznej*, red. Gajdzica Z., Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2013
- Gajewska G., *Wsparcie dziecka w rozwoju. Konteksty opieki i edukacji*, Zielona Góra, Oficyna Wydawnicza Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2009
- Deutsch Smith D., *Pedagogika specjalna. Podręcznik akademicki. T. 1*, Warszawa, Wydawnictwo APS, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2009
- Dykcik W., *Wykluczanie, dyskryminacja i marginalizacja godności oraz praw osób z głębszą i złożoną niepełnosprawnością jako problem społeczny i pedagogiczny*, [w:] *Współczesne problemy pedagogiki specjalnej*, red. Bartnikowska U., Kosakowski Cz., Krause A., Olsztyn, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, 2008
- Głodkowska J., *W poszukiwaniu modelu edukacji włączającej*, „Meritum. Mazowiecki Kwartalnik Edukacyjny” 2009, Nr 2 (13)
- Gruba E., *Wczesna dorosłość*, [w:] *Psychologia rozwoju człowieka. Charakterystyka okresów życia człowieka*, red. Harwas-Napierała B., Trempała J., Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000, Tom 2
- Janiszewska-Nieścioruk Z., *Wprowadzenie*, [w:] *Edukacja integracyjna i włączająca w doświadczeniach pedagogów i nauczycieli*, red. Janiszewska-Nieścioruk Z., Zielona Góra, Wydawnictwo Uniwersytetu Zielonogórskiego, 2012
- Kawczyńska-Butrym Z., *Niepełnosprawność – specyfika pomocy społecznej*, Katowice, Wydawnictwo Śląsk, 1998
- Kawula S., *Spirala życzliwości: od wsparcia do samodzielności*, „Wychowanie na co dzień” 1996, Nr 10-11
- Kijak R. J., *Dorosłość i starość osób niepełnosprawnych – wprowadzenie*, [w:] *Niepełnosprawność w zwierciadle dorosłości*, red. Kijak R. J., Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2012

- Kirenko J., *Oblicza niepełnosprawności*, Lublin, Wydawnictwo Akademickie Wyższej Szkoły Społeczno-Przyrodniczej, 2006
- Kirenko J., *Wsparcie społeczne osób z niepełnosprawnością*, Ryki, Wydawnictwo WSUPIZ, 2002
- Korzon A., *Autonomia niepełnosprawnych warunkiem ich pełnej rehabilitacji*, [w:] *Edukacja – socjalizacja – autonomia w życiu osoby niepełnosprawnej*, red. Klinik A., Rottermund J., Gajdzica Z., Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2005
- Korzon A., *Mity i stereotypy myślowe o niepełnosprawnych intelektualnie w środowisku społecznym*, [w:] *Człowiek z niepełnosprawnością intelektualną. Wybrane problemy społecznego funkcjonowania oraz rehabilitacji osób z niepełnosprawnością intelektualną*, red. Janiszewska-Nieścioruk Z., Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2004
- Kostrzewski J., *Ewolucja poglądów AAMR dotyczących niedorozwoju umysłowego od Ricka Hebera (1959) do Ruth Luckasson in. (1992)*, [w:] *Roczniki pedagogiki specjalnej*, red. Pańczyk J., Warszawa, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 1997, t. 8
- Kościelak R., *Funkcjonowanie psychospołeczne osób niepełnosprawnych umysłowo*, Warszawa, Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1996
- Kościelska M., *Oblicza upośledzenia*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1998
- Kotlarska-Michalska A., *Człowiek niepełnosprawny jako „inny” w ujęciu koncepcji socjologicznych i w świetle badań społeczno-psychologicznych*, „Roczniki Socjologii Rodziny” 1999, Nr XI
- Kowalik S., *Psychospołeczne podstawy rehabilitacji osób niepełnosprawnych*, Warszawa, Wydawnictwo Interart, 1996
- Krause A., Żyta A., Nosarzewska S., *Normalizacja środowiska społecznego osób z niepełnosprawnością intelektualną*, Toruń, Wydawnictwo Akapit, 2010
- Krzemińska D., *Dorostłość z niepełnosprawnością intelektualną jako kategoria (na) nowo odkrywana*, [w:] *Wokół dorostłości z niepełnosprawnością intelektualną. Teksty rozproszone*, red. Krzemińska D., Lindyberg I., Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2012
- Marszałek L., *System wsparcia społecznego w procesie rehabilitacji osób niepełnosprawnych*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 2009, Nr 26
- Mrugalska K., *Osoby z niepełnosprawnością intelektualną*, [w:] *Osoby niepełnosprawne w środowisku lokalnym*, red. Szczepankowska B., Mikulski J., Warszawa, Wydawnictwo Centrum Badawczo-Rozwojowe Rehabilitacji Osób Niepełnosprawnych, 1999
- Olechowska A., *Specjalne potrzeby edukacyjne*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2016

- Schindler J., *Kluczowe uwarunkowania procesów aktywizacyjnych*, Wrocław, Dolnośląskie Wydawnictwo Edukacyjne, 2014
- Sęk H., *Wybrane zagadnienia z psychoprofilaktyki*, [w:] *Spoleczna psychologia kliniczna*, red. Sęk H., Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000
- Sęk H., Cieślak R., *Wsparcie społeczne – sposoby definiowania, rodzaje i źródła wsparcia, wybrane koncepcje teoretyczne*, [w:] *Wsparcie społeczne, stres, zdrowie*, red. Sęk H., Cieślak R., Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 2004
- Sękowska Z., *Wprowadzenie do pedagogiki specjalnej*, Warszawa, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, 2001
- Sowa J., *Znaczenie instytucji wspomagających proces rewalidacji w okresie transformacji ustrojowej państwa*, [w:] *Człowiek niepełnosprawny w rodzinie i w środowisku lokalnym*, red. Maciarz A., Janiszewska-Nieścioruk Z., Ochoczenko H., Zielona Góra, Lubuskie Towarzystwo Naukowe, 2001
- Szatur-Jaworowska B., *Uwagi o ekskluzji i inkluzji na przykładzie polityki społecznej wobec osób starszych*, [w:] *Ekskluzja i inkluzja społeczna. Diagnoza – uwarunkowania – kierunki działań*, red. Grotowska-Leder J., Faliszek K., Toruń, Wydawnictwo AKAPIT-DTP, 2005
- Szluz B., *Wsparcie społeczne rodziny osoby niepełnosprawnej*, „Roczniki Teologiczne” 2007, Nr 10, Tom LIV
- Theiss W., *Mała ojczyzna: perspektywa edukacyjno-utilitytarna*, [w:] *Mała ojczyzna. Kultura. Edukacja. Rozwój lokalny*, red. Theiss W., Warszawa, Wydawnictwo Akademickie Żak, 2001
- Tylewska-Nowak B., *Pytania dotyczące autonomii osób z głębszą niepełnosprawnością intelektualną*, [w:] *Edukacja – socjalizacja – autonomia w życiu osoby niepełnosprawnej*, red. Klinik A., Rottermund J., Gajdzica Z., Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2005
- Wołosiuk B., *Integracja osób z niepełnosprawnością – możliwości i bariery*, „Rozprawy Społeczne” 2013, Nr 1 (VII)
- Woynarowska B., *Kształtowanie umiejętności życiowych u dzieci i młodzieży: wyzwania dla szkoły*, „Chowanna” 2002, Nr 1
- Wyczasany J., *Pedagogika upośledzonych umysłowo*, Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2009
- Zasępa E., *Osoba z niepełnosprawnością intelektualną. Procesy poznawcze*, Warszawa-Kraków, Oficyna Wydawnicza Impuls, 2016

Źródła internetowe:

- Departament Zarządzania EFS w Ministerstwie Rozwoju Regionalnego, *Poradnik dotyczący wsparcia dla osób wykluczonych społecznie oraz zagrożonych wykluczeniem społecznym w ramach Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki*, <http://www.ekonomiaspoleczna.pl/files/ekonomiaspoleczna.pl/public/Biblioteka/2010.2.pdf>, [dostęp z dnia: 18.09.2017]

- Chodkowska M., *Zmiana społeczna jako kategoria analizy postaw wobec problemów niepełnosprawności*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2015, Nr 1, Vol. XXVIII, <https://journals.umcs.pl/j/article/view/1826/1403>, [dostęp z dnia: 28.08.2017]
- Dzielska A., Kowalewska A., *Zachowania ryzykowne młodzieży – współczesne podejście do problemu*, Studia BAS Nr 2 (38) 2014, [dostęp z dnia: 10.07.2017]
- Feuser G., *Einezukunftsfähige „InklusiveBildung” – keine Sache der Beliebigkeit!*, http://www.georg-feuser.com/conpresso/_data/Feuser_G_Zukunftsfähige_Inklusive_Bildung_HB_06_06_2012.pdf, [dostęp z dnia: 15.07.2017]
- Gindrich P., *Od ekskluzji do inkluzji osób z niepełnosprawnościami – edukacja włączająca szansą na lepsze jutro?*, <http://pedagogikaspecjalna.tripod.com/notes/fromexclusiontoinclusion.html>, [dostęp z dnia: 20.09.2017]
- Jerg J., *Inklusionbeginnt in den Kopfen*, <http://www.dw.com/de/jo-jerg-inklusion-beginnt-in-den-k%C3%B6pfen/a-17085393>, [dostęp z dnia: 12.07.2017]
- Partners in Life Skills Education – Conclusions from a United Nations Inter-Agency Meeting*, WHO Geneva 1999, WHO/MNH/MHP/99.2, [dostęp z dnia: 10.07.2017]
- Todorowska-Sokolowska V., https://bezpiecznaszkola.men.gov.pl/wp-content/uploads/.../umiejetnosci_zyciowe.pdf, [dostęp z dnia: 10.07.2017]
- Ziemen K., *Inklusion*, http://www.inklusion-lexikon.de/Inklusion_Ziemen.pdf, [dostęp z dnia: 12.07.2017]
- Zima-Parjaszewska M., *Niepełnosprawność intelektualna jako przesłanka dyskryminacji*, http://www.tea.org.pl/userfiles/file/Seminaria/Niepelnosprawnosz_%20Intelektualna_MZima_TEA.pdf, [dostęp z dnia: 07.09.2017]

Akty prawne:

- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla specjalnej szkoły przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej*, Dz. U. z 2017, poz. 356
- Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 9 sierpnia 2017 w sprawie zasad organizacji i udzielania pomocy psychologiczno-pedagogicznej w publicznych przedszkolach, szkołach i placówkach*, Dz. U. z 2017, poz. 1571
- Ustawa z dnia 12 marca 2004 o pomocy społecznej*, Dz. U. z 2017, poz. 1769